

Грибонос Т. М.,
Національний університет "Києво-Могилянська академія"

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ НА СИНТАКСИЧНОМУ РІВНІ

Стаття присвячена розгляду особливостей функціонування темпоральності на синтаксичному рівні, з'ясуванню основних засобів позначення часу на різних рівнях мовної системи, характеристики природи виникнення взаємозв'язку морфологічного й синтаксичного часу.

Ключові слова: темпоральність, поняття часового континууму, засоби позначення часу, морфологічний і синтаксичний час.

Статья посвящена рассмотрению особенностей функционирования темпоральности на синтаксическом уровне, изучению основных средств обозначения времени на различных уровнях языковой системы, характеристике природы возникновения взаимосвязи морфологического и синтаксического времени.

Ключевые слова: темпоральность, понятие временного континуума, средства обозначения времени, морфологический и синтаксический час.

The article considers the functioning of temporality at syntactic level; it determines the principal means of marking time at different levels of language system and characteristics reveals nature of the relationship of morphological and syntactic time.

Keywords: temporality, the concept of time continuum, means marking time, morphological and syntactic time.

На сьогодні проблемі вивчення часу присвячені дослідження на теренах філософії, психології, а також фізичних властивостей часу; не оминула цієї проблеми й лінгвістика, що увібрала в себе втілення розуміння цієї багатогранної категорії людиною і віддзеркалення її ж на мовному (мовленнєвому) рівні.

У рамках лінгвістичного осмислення часу функціонує категорія темпоральності, яка складається з одиниць мовних рівнів, що репрезентують поняття часу (лексичний, морфологічний і синтаксичний рівень). **Актуальним** є дослідження часу саме на синтаксичному рівні як конденсату всіх можливих перетворень і втілених властивостей інших рівнів. Тому варто звернутися до вивчення темпоральності у реченнєвих конструкціях, зокрема складних реченнях, розгляд яких має ґрунтуватися на функціонуванні синтаксем із часовою семантикою, а також на валентних можливостях частин мови і особливостей часових відношень між частинами складнопідрядного речення.

Мета пропонованої статті полягає в дослідженні особливостей функціонування темпоральності в мовній системі загалом, і на синтаксичному рівні зокрема. Для реалізації цієї мети необхідно розв'язати такі **завдання**: 1) розглянути основні засоби позначення часу; 2) схарактеризувати особливості функціонування темпоральних синтаксем як базових одиниць для побудови складних речень із часовою семантикою; 3) проаналізувати природу взаємозв'язку морфологічного й синтаксичного часу.

Розуміння темпоральності саме на синтаксичному рівні опирається на дослідження морфологічної категорії часу (В. Виноградов, Т. Ломтев, І. Вихованець, О. Бондарко, О. Бондар, С. Романюк, А. Загнітко), що властива дієслову як центральній частині мови, яка формує предикативність; лексичних засобів вираження часу (І. Вихованець, Т. Яременко, Г. Кутня, М. Мірченко), що виражаються в темпоральних іменниках (М. Потаєнко), прийменниково-іменникових сполуках (І. Вихованець, В. Ожоган, Л. Станіславська, Є. Чекарева, С. Романюк), прикметниках, прислівниках (І. Вихованець); синтаксичного часу речення (В. Виноградов, О. Миронов, Т. Ломтев, О. Бондар, О. Бондарко, С. Романюк, А. Загнітко, Н. Панчишин). Показовим є те, що відділити структурні елементи синтаксичного рівня від морфологічного або лексичного практично неможливо, оскільки загалом відомо про тісний взаємозв'язок всіх рівнів мовної системи. Таким чином, дослідження особливостей категорії темпоральності на тому чи тому мовному рівні виходить із відомих особливостей іншого (нижчого) рівня, наприклад, властивості темпоральних синтаксем ґрунтуються на валентних властивостях іменника, прийменника, прислівника, або загалом прийменниково-іменникової форми. Спробуємо проаналізувати категорію темпоральності крізь призму синтаксичного рівня.

Темпоральність як загальне поняття розуміння часу охоплює такі засоби позначення відповідно до рівнів мовної системи:

1) лексичний: часова семантика втілена у формі лексичного значення слова-назви часових понять, проміжків часу тощо (*зима, година, хвилина, момент, період* та ін.);

2) морфологічний: вищо-часова форма дієслова, категорійні властивості частин мови (іменник, прикметник, прислівник) (*тривати, продовжуватися, існувати* тощо);

3) синтаксичний: темпоральні відношення між частинами складного речення, у простих реченнях на рівні функціонування синтаксем, детермінантів (*Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така* (Іван Багрянний); *Коли okazія минає, хлоп'я велить їти далі, й вони йдуть* (Іван Багрянний)).

Хоча О. Бондар до перерахованих рівнів, за допомогою яких втілюється темпоральна семантика, ще й додає мовленнєвий [1, с. 43-44]. Лексичний час розглядається як такий, що виражається досить широкою групою слів з опорною часовою семою: *весна, літо, тривати* [1, с. 42], що може бути втілена у різних частинах мови. Тобто, якщо морфологічний час, в певному відношенні є основою для синтаксичного, то темпоральна лексика – це значною мірою засіб оформлення синтаксичної категорії часу (формування часових обставин, предикатів, конкретизаторів тощо) [1, с. 42]. О. Бондар зазначає, що синтаксична категорія часу може виражатися: 1) темпоральними прийменниками – на підрівні членів речення, оскільки прийменник виступає як синтаксична аналітична морфе-

ма; 2) предикатами часу – на підрівні глибинної структури речення; 3) конкретизаторами часу – на підрівні розгорненого структурного типу речення; 4) морфологічними показниками дієслова – на підрівні поверхневої структури речення; 5) імпліцитно – темпоральними сполучниками, порядком частин – у складному реченні [1, с. 42]. Тобто, поняття темпоральності не може зводитися до розуміння свого категорійного значення лише через один рівень, один засіб вираження, а лише в поєднанні всіх можливих варіантів семантики часу.

Функціонування темпоральності на найвищому рівні мовної системи – синтаксичному – проявляється на рівні речення, як складного, так і простого. У простому реченні час виражений темпоральними синтаксемами, які кваліфікують як вторинні предикатні синтаксеми (І. Вихованець), або як обов'язкові темпоральні синтаксеми, як визначальний різновид несубстанційних компонентів речення, що разом із предикатом формують чимало типів речень української мови (Л. Станіславська) [13, с. 80]. Їх відтворюють прийменниково-відмінкові сполуки, які можна визначити як морфологізовані прислівники.

Усі значення і відтінки темпоральних синтаксем охоплюють прийменниково-іменникові форми. Саме прийменники надають часового значення сполученню з іменником. І. Вихованець визначив 38 прийменників, що формують категорію темпоральності: наприклад: *близько, до, на, над, під, по, через, під час, після, протягом, у ході* та ін. [7, с. 140]; і 30 прийменниково-відмінкових форм, морфолого-синтаксичних варіантів темпоральних синтаксем: *близько + Р.в.; у +Зн.в.; у + Місц.в.; вслід за + Ор.в.; до + Р.в.; за + Ор.в./Р.в.; під час + Р.в.* та ін. [7, с. 140].

Темпоральні синтаксеми можуть функціонувати не лише у простому реченні, а й бути матеріалом для творення складних. Взаємодія відмінка та прийменника в структурі похідного речення являє собою часово-наслідкові синтаксеми, що походять від базових складнопідрядних речень. [12, с. 108]. Розглянемо речення: *Після повернення Олеся я вас познайомлю, і він тобі всерозкаже* – Коли *Олесь повернеться, я вас познайомлю, і він тобі всерозкаже* (Василь Шкляр); *Сам фасад підказував, що будинок зведено десь на межі сторіччя* період переходу *міської архітектури досеєсії, відступивши од класичних стилів* – *Сам фасад підказував, що будинок зведено десь на межі сторіччя, коли міська архітектура перейшла до сеєсії, відступивши од класичних стилів* (Василь Шкляр). Тому темпоральні синтаксеми є виразниками/показниками часових відношень у структурі складнопідрядних речень. Також можливий зворотній зв'язок: темпоральні семантико-синтаксичні відношення у складнопідрядному реченні перетворюються (трансформуються) у темпоральні синтаксеми. Наприклад: *У хвилини, коли було особливо тяжко і не могла ні читати, ні дивитися у вікно, ні спати, не знала, кудий подітисся, писала Журилові листи* (Павло Загребельний) – *Протягом тяжких хвилин не могла ні читати, ні дивитися у вікно, ні спати, не знала, куди й подітисся, писала Журилові листи*; *Місячноїночі, коли тихо коливались осінні хвилі й бриніли вогкі вітри, човен стояв самотньою забутою примарою* (Микола Хвильовий) – *У період місячної ночі тихо коливались осінні хвилі й бриніли вогкі вітри, і човен стояв самотньою забутою примарою*. Такі трансформації можливі, очевидно, з причини функціонування закону економії мовних засобів, для згортання реченневих конструкцій, пришвидшення плинду думок. Причини й обґрунтування явища трансформації криються у валентних властивостях іменника або дієслова, що вважають ядерними при побудові основних структурних типів реченневих конструкцій.

Аналіз валентних значень дієслова ґрунтується на врахуванні системних можливостей дієслівних лексем сполучатися з відповідною кількістю аргументів, передбачених семантичною структурою відповідної лексеми [9, с. 268]. Розглядати валентний потенціал дієслова слід лише з урахуванням взаємодії його категорійних значень з іменниками [8, с. 255]. Таким чином, усі трансформації, що стосуються часу, можливі за умови набуття лексемою темпорального значення, яке може бути не лише первинним, тобто генетичним, але й набути у процесі розвитку мови. Розглянемо речення: *Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий король, котрий відстав і важко боров ядуху, – біле волосся спадало йому на плечі, а палиця-стілець подавалася вперед – спирався він на неї важко* (Валерій Шевчук); *Сана була у захваті від самого фасаду “Млина” і вже поривалася далі, та я попросив почекати, поки сходжу в розвідку* (Василь Шкляр); *Чому це в той момент, коли він збирався ближче взнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочисто накидає на себе таємничість* (Микола Хвильовий); *Вони гарячково маячать тією хвилиною, коли той чародійний женшень буде вже до їхніх послуг* (Іван Багряний). У першому і другому реченнях часові підрядні частини поширюють предикат головної (*чекала, почекати*), що в переліку можливих сем має сему темпоральності, яка активізується й виходить на перший план при побудові подібних речень; у третьому й четвертому реченнях часові підрядні частини конкретизують опорне слово – іменник (*момент, хвилина*), що набуло генетично значення темпоральності, тобто є позначеннями часових проміжківтощо.

Розрізнення часу на синтаксичному і морфологічному рівнях дається мовознавцям із певними труднощами, оскільки синтаксичний час фактично ґрунтується на вищо-часових формах дієслів, які функціонують у головній і підрядній частинах, і створюють часову реченнєву рамку (обрамлення); а морфологічний час майже неможливо виокремити без функціонування в реченні, тому тісний взаємозв'язок цих рівнів говорить про межування синтаксичного й морфологічного часу. Саме праці В. Виноградова заклали основи дослідження часу на синтаксичному рівні через вищо-часові форми дієслова, при цьому ввівши у перелік категорій, які формують предикативність, категорію синтаксичного часу [4; 11].

О. Бондар називає час “морфологічним постільки, оскільки він виражається системою протиставлених один одному рядів морфологічних форм, і визначає морфологічну категорію часу через відношення тривалостей (інтервалів) до яких належать неконкретизована дія і граматичний момент мовлення” [1, с. 41-41]. Дослідник розуміє синтаксичну категорію часу як таку, яка характеризується семантико-синтаксичною багатомірністю, що впливає з багатомірності самого синтаксичного рівня (який є найвищим рівнем мовної системи). Так, відповідно до теорії ієрархії рівнів мовної системи, надаючи синтаксичному рівню привілею бути конденсатом, тим самим має базуватися на закономірностях функціонування нижчих рівнів, – таким спрямуванням і послугову-

ються більшість дослідників. У свою чергу, О. Бондар долучається до розрізнення морфологічної і синтаксичної категорії часу опираючись саме на модель функціонально-семантичного поля: "Функціонально-семантичне поле має яскраво визначений центр – морфологічну категорію часу Якщо предикат має морфологічне вираження часу, то морфологічна категорія часу стає підґрунтям і для синтаксичної категорії, якщо ж предикат не може мати морфологічного вираження, то час виражається суто синтаксичними засобами" [1]. Дослідник у своїй праці опирається на функціональний підхід, обґрунтований О. Бондарком, котрий вважає, що категорія часу виступає граматичним центром функціонально-семантичної категорії темпоральності, що охоплює різноманітні засоби вираження часових відношень [3, с. 84].

Оформлення часової перспективи речення як однієї зі сторін його зовнішньо-синтаксичної структури забезпечується особливостями вживання предикатів головної і підрядної частини в складнопідрядному реченні. Так, О. Мельничук характеризує основну лінію розвитку часового оформлення речень в історії слов'янських мов як процес поступового становлення власне-часових форм дієслова [10, с. 144]. Тому категорійні властивості дієслів у функції присудків головної та підрядної частин стають одними з основних синтаксичних показників у структурі складнопідрядних речень із підрядними часовими частинами. Звичайно зводити формування синтаксичного часу лише до морфологічних особливостей дієслова не можна, оскільки темпоральний пласт речення вибудовується за допомогою й інших факторів, таких як комунікативна (мовленнєва) мета при використанні певних значень дієслів, авторська модель часу при побудові часопростору художнього твору. Таким чином, дієслівні форми є темпоральною домікантою прозового тексту, тому вони беруть активну участь у формуванні часового континууму художнього твору як проміжні засоби між морфологічним і синтаксичним часом.

Отже, морфологічний і синтаксичний час перебувають у тісних взаємозв'язках і хоча категорія часу історично належить до морфологічного рівня мови, існування часу на синтаксичному рівні характеризують функціонуванням різнопланових засобів забезпечення темпоральності.

Література:

1. Бондар О. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу / О. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41-45.
2. Бондар О. Темпоральні відношення в сучасній українській мові : Система засобів вираження [монографія] / О. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
3. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л., 1983. – 328 с.
4. Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике [Текст] / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 560 с.
5. Вихованець І. Прийменникова система української мови / І. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 288 с.
6. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
8. Загнітко А. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] : [Сучасний вітчизняний посібник] / А. Загнітко. – Донецьк : БАО, 2011. – 991 с.
9. Загнітко А. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія [Монографія] / А. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
10. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, – 1966. – 482 с.
11. Миронов А. Н. Изменения в структуре и семантике сложноподчиненных временных предложений в языке русской поэзии XIX-XX веков : [Электронный ресурс]: Дис. канд. филол. наук / А. Н. Миронов – Орел : РГБ, 2005. – 244 с.
12. Романюк С. Роль складнопідрядних речень часу у формуванні вторинних темпоральних синтаксем // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – 2010. – № 2. – С. 107-109.
13. Станіславська Л. Семантичні типи та морфолого-синтаксичні варіанти темпоральних синтаксем // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. н-ту ім. В. Г. Короленка. Сер. : Філол. науки. – Полтава, 2011. – № 1 (7) / – С. 81-85.